

УДК: 63:330.3:631:636:636.03:631.17

АЙЫЛ ЧАРБАСЫН ӨНУКТУРУУ - АРТЫКЧЫЛЫКТУУ БАГЫТ

**Алиякунов Дастан Акылбекович (0009-0005-7332-3921),
Бейшеналиев Самат Ишенбекович (0009-0007-5463-1958),
Шатманова Арина Бакытбековна (0009-0006-3076-867X),
Козубекова Софья Жумаевна (0000-0001-8833-4838)**

К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Айыл чарбасында негизги өндүрүштүк каражат жер болуп эсептелет. Айыл чарбасы өз ара тыгыз байланыштуу эки ири тармактан турат: дыйканчылык жана мал чарбасы. Айыл чарбасынын негизги максаты айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү жана мал асыроо менен катар, калкты азык-түлүк менен, өнөр жайын чийки зат менен камсыз кылуу болуп саналат. Кыргызстандын айыл чарбасынын мындай шартта өнүгүшүнө табигый толук мүмкүнчүлүгү бар, калктын 65% көбү айыл жеринде жашагандыгы, жалпы жумушка жарамдуу калктын экономикалык ишмердиктин түрү боюнча айыл чарбасы менен алектенгендердин санынын 12% ды түзөөрү да мамлекеттин агрардык өлкө экендигин айгинелейт.

Макалада Кыргызстандын 2018-2022-жылдарындагы айыл чарбасынын өнүгүүсүнө талдоо жүргүзүлгөн. Талдоонун жыйынтыгында Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүшүнө терс таасирин тизгизип жаткан негизги факторлор белгиленип, айыл чарбасынын келечектеги өнүгүүсүнүн артыкчылыктануу багыттары көрсөтүлгөн.

Өзөктүү сөздөр: ички дүң продукция, айыл чарбасынын дүң продукциясы, дыйканчылык, мал чарбасы, түшүмдүүлүк, үй канаттуулары, малдардын азыктуулугу.

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА – ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

**Алиякунов Дастан Акылбекович (0009-0005-7332-3921),
Бейшеналиев Самат Ишенбекович (0009-0007-5463-1958),
Шатманова Арина Бакытбековна (0009-0006-3076-867X),
Козубекова Софья Жумаевна (0000-0001-8833-4838)**

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И.Скрябина

Аннотация: Основным средством производства в сельском хозяйстве является земля. Сельское хозяйство состоит из двух крупных взаимосвязанных отраслей: земледелия и животноводства. Основная цель сельского хозяйства - выращивание сельскохозяйственных культур и животноводство, обеспечение населения продовольствием, а промышленность — сырьем. О том, что страна является аграрной страной, свидетельствует и тот факт, что 65% населения проживает в сельской местности и по виду экономической деятельности 12% от общей численности работоспособного населения занимается сельским хозяйством.

В статье анализируется развитие сельского хозяйства Кыргызстана в 2018-2022 годах. В результате анализа выявлены основные факторы, оказывающие негативное влияние на развитие сельского хозяйства Кыргызстана, и обозначены

приоритетные направления дальнейшего развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, валовой продукт сельского хозяйства, растениеводство, животноводство, урожайность, птицеводство, продуктивность животных.

AGRICULTURE DEVELOPMENT IS A PRIORITY DIRECTION

**Aliyakunov Dastan Akylbekovich (0009-0005-7332-3921),
Beishenaliev Samat Ishenbekovich (0009-0007-5463-1958),
Shatmanova Arina Bakytbekovna (0009-0006-3076-867X),
Kozubekova Sofia Zhumaevna (0000-0001-8833-4838)**

Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Scriabin

Abstract: *The main means of production in agriculture is land. Agriculture consists of two large interrelated sectors: agriculture and livestock. The main purpose of agriculture is to grow crops and raise livestock, to provide the population with food, and industry with raw materials. The fact that the country is an agricultural country is also evidenced by the fact that 65% of the population lives in rural areas and by type of economic activity, 12% of the total working population is engaged in agriculture.*

The article analyzes the development of agriculture in Kyrgyzstan in 2018-2022. As a result of the analysis, the main factors that have a negative impact on the development of agriculture in Kyrgyzstan were identified, and priority directions for further development of agriculture were identified.

Key words: *gross domestic product, gross agricultural product, crop production, livestock production, crop yield, poultry production, animal productivity.*

1. Киришүү.

Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдарга өнүгүүсүнүн Улуттук стратегиясында "Айыл чарба тармагында негизги саясат болуп Кыргыз Республикасынын калкын сапаттуу тамак-аш менен камсыз кылуу менен катар жогорку сапаттагы экологиялык таза, органикалык продуктту дүйнөлүк жана аймактык рынокко чыгаруучу тармакка айландыруу болуп саналат" деп жазылган. [1]

2022-жылдын жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасында ички дүң продукция

1 020744,6 млн. сомду түздү. 2022-жылы экономикалык ишмердиктин түрлөрү боюнча ички дүң продукцияны камсыздаган экономикалык өсүштүн негиздүүлөрүнө дүң жана чекене соода, автомобилдерди

ондоо - 15,1%, продукттарга таза салыктар - 13,7%, иштетүү өнөр жайы - 13,6% жана айыл чарбасы 11% менен кирип, алардын суммасы ИДПнын жарымынан ашыгын, б.а., 53,4% түздү. Талдоо көрсөткөндөй, айыл чарбасы Кыргыз Республикасында мамлекеттин экономикалык ишмердигинин негизин түзгөндөрдүн бири жана маанилүү бөлүгү болуп саналат.

2023-жылдын башына өлкөнүн туруктуу калкынын саны 7037,6 миң адамды түзүп, калктын жалпы санына карата айыл жеринде жашагандар 65,1% түзөт. Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулук менен эмгектенгендердин орточо жылдык саны 2022-жылга 460,1 миң адамга барабар жана эмгекке жөндөмдүү калктын (3816,7 миң. адам) 12,1% түзөт. [3]

2. Изилдөөнүн материалдары жана

методдору.

Макалада аналитикалык, системалык, экономикалык-статистикалык жана эсептөө-конструктивдик методдор колдонулган. Изилдөөнүн предмети болуп айыл чарбасынын тармактарынын акыркы беш жылдыктагы өнүгүү динамикасын аныктоо менен катар, айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн негизги көйгөйлөрү жана келечекте айыл чарбасын өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары белгиленген. Изилдөөдө мамлекеттик органдардын мыйзамдык жана ченемдик актылары, ата мекендик жана айыл чарба экономистеринин эмгектери, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин басылмалары колдонулду.

3. Изилдөөнүн натыйжалары.

2022-жылы Кыргыз Республикасында айыл чарба субъектилеринин саны 474440 бирдикке жетти, анын ичинен айыл чарбасында - 473994, токой чарбасында – 127, балык уулоочулук, балык өстүрүүчүлүктө -319. [3]

ИДП дагы айыл чарбасынын үлүшү 2022-жылы 2018-жылга салыштырмалуу 0,7% төмөндөгөн. Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун продукциясын дүң чыгаруунун көлөмү

2022-жылы 2018-жылга салыштырмалуу 74,8%ке өскөн. Айыл чарбасынын дүң продукциясынын структурасы да өзгөрүлдү. 2022-жылы 2021-жылга салыштырмалуу мал чарба продуктуларынын үлүшүнүн көбөйө баштаганы оң өзгөрүү болуп эсептелет, анткени мал чарбасынын дүң кирешеси дыйканчылыктын кирешесинен бир кыйла жогору (1-таблица).

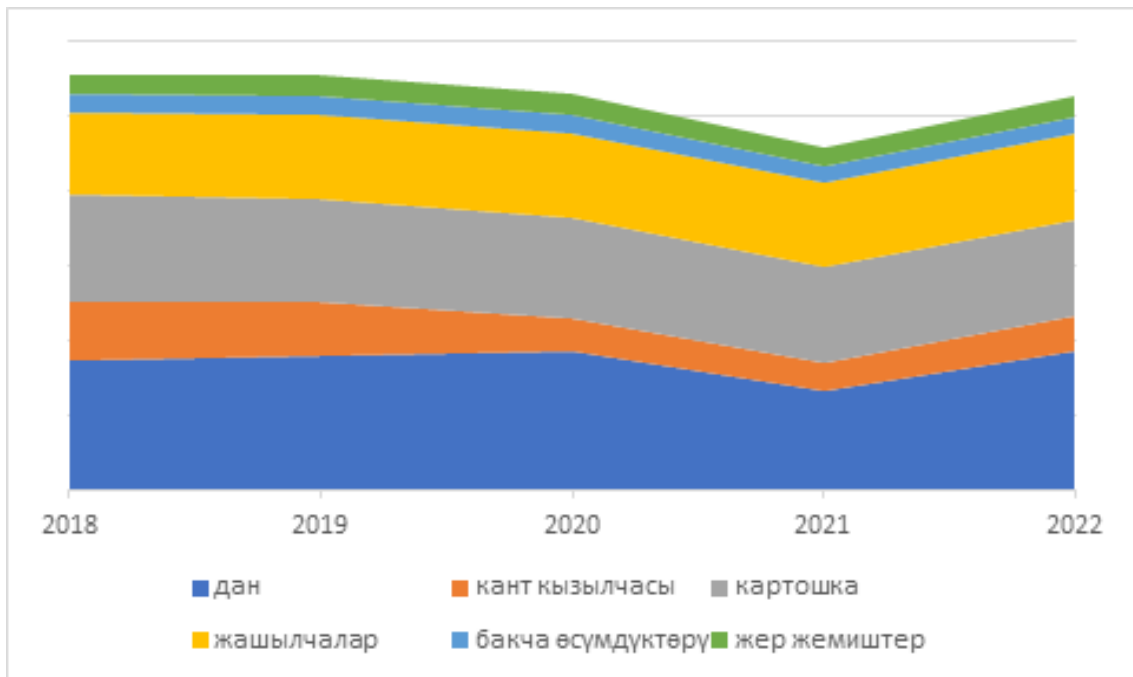
2022-жылдын көрсөткүчтөрүн 2018-жылдын көрсөткүчтөрү менен салыштыруунун жыйынтыгында дыйканчылык продуктуларынын дан, жашылчалар жана жер жемиштер боюнча өндүрүү өскөндүгү байкалат (кант кызылчасы, картошка, бакча өсүмдүктөрүнөн башкасы, анткени бул өсүмдүктөрдүн айдоо аянттары тиешелүүлүгүнө карата 7,2; 10,2 жана 0,5 миң гектарга кыскарган (1-диаграмма)).

Дыйканчылык өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүндө айдоо аянтынын структурасы негизги ролдордун бири болуп саналат. Республикада жалпысынан чарбалардын бардык категориялары боюнча алганда айыл чарба өсүмдүктөрүнүн аянты 2022-жылы 2018-жылга караганда 13,9 миң гектарга көбөйгөн. 2018-2022-жылдар аралыгында дан эгиндеринин аянты 26,6

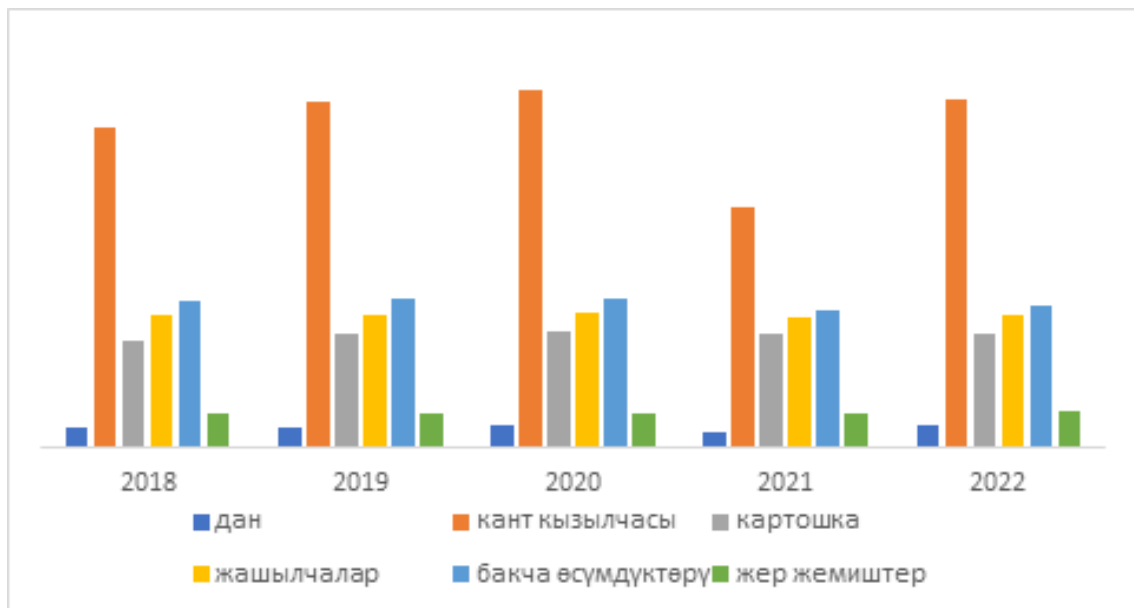
1- Таблица. Айыл чарбасынын өнүгүшүнүн негизги индикаторлору

Көрсөткүчтөр	Ед.изм.	2018	2019	2020	2021	2022
ИДПдагы айыл чарбасынын үлүшү	%	11,7	10,4	12,2	12,4	11,0
Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоочулуктун прод. дүң чыгаруунун көлөмү	млн.сом	204969,9	220958,0	249534,7	324535,6	358324,2
Дыйканчылык продуктуларынын үлүшү	%	49,0	50,2	50,4	52,3	49,6
Мал чарба продуктуларынын үлүшү	%	48,3	47,1	46,6	44,8	46,8

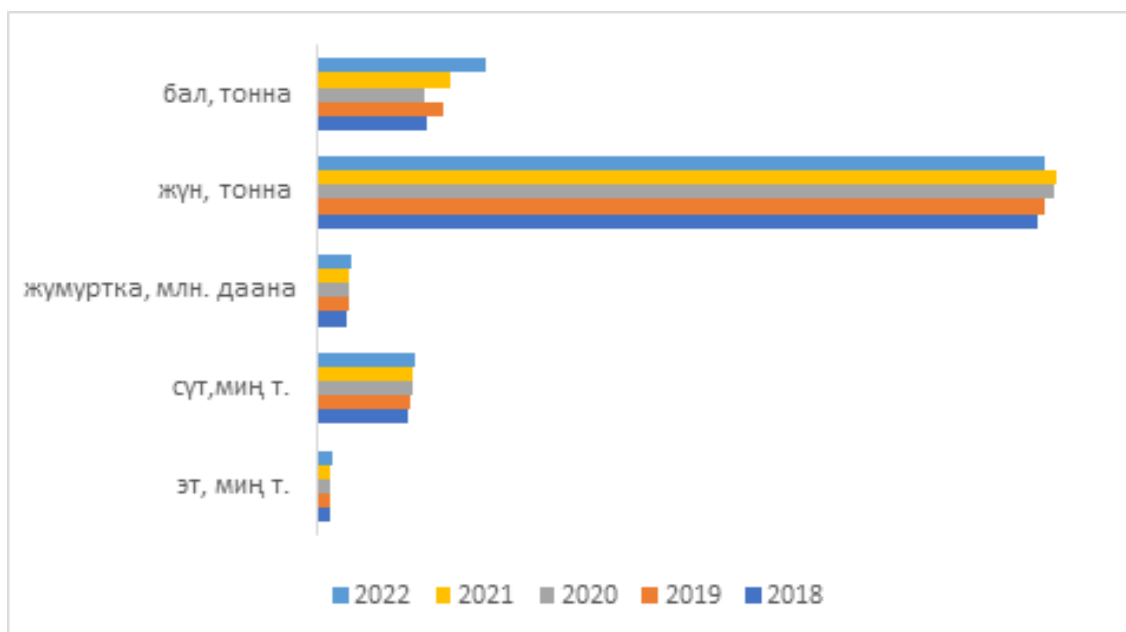
Маалымат булагы: КРнын айыл чарбасы. КРнын УСК. жылдык чыгарылышы., Бишкек, 2023. [2]

1-диаграмма. 2018-2022-жылдардагы дыйканчылык продуктуларынын негизги түрлөрүн өндүрүү динамикасы (миң тонна) [2]

2-диаграмма. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрүнүн түшүмдүүлүгү (гектарынан центнер менен) [2]

3-диаграмма. 2018-2022-жылдардагы мал чарба продуктуларын өндүрүү динамикасы [2]

миң гектарга жана тоют өсүмдүктөрүнүн аянты 19,9 миң гектарга көбөйгөн. Дан эгиндеринин аянтын кеңейтүү азык-түлүк коопсуздугун чечүү маселесинде чоң мааниге ээ. Мал чарба продуктулары көп колдонулат, кирешелүү да, ошондуктан тоют өсүмдүктөрүнүн аянтынын көбөйүшү жакшы тенденция.

Дыйканчылык продуктуларынын негизги түрлөрүн алып караганда 2022-жылдын көрсөткүчтөрүн 2018-жылдын көрсөткүчтөрү менен салыштырууда жашылчалар жана бакча өсүмдүктөрүнөн башка түрлөрү боюнча (дан, кант кызылчасы, картошка, жер жемиштер) түшүмдүүлүк жогорулаган (2-диаграмма).

Кыргыз Республикасында малдын жана үй канаттууларынын саны 2022-жылы 2018-жылга салыштырмалуу өстү: ири мүйүздүү малдын саны – 9,5%, анын ичинен уйлар – 8,9%, койлор жана эчкилер - 0,5%, жылкылар – 7,0%, үй канаттуулары - 5,9%.

2022-жылдын көрсөткүчтөрүн 2018-жылдын көрсөткүчтөрү менен салыштыруу мал чарба продуктуларынын эт, сүт, жумуртка, жүн жана бал боюнча өндүрүү көбөйгөнүн көрсөтөт (эт- 12,2%, сүт- 9,08%, жумуртка- 14%, жүн – 1,1%, бал

– 51,7% (3-диаграмма)).

2022-жылы 2018-жылга салыштырмалуу малдардын жана канаттуулардын азыктуулуктары да жүндөн башкасы (жүн боюнча 4,2% төмөндөгөн) жогорулаган: бир уйдан саалган орточо жылдык сүт – 1,3%, тооктун орточо жылдык жумурткалуулугу – 13,3%.

4. Талкуулоо.

Республикада малдын санын экстенсивдүү көбөйтүүнүн эсебинен мал чарба продукциясын көбөйтүү кайрадан жаратылыш чөйрөсүнө экономикалык кысымдын күчөшүнө жана экологиялык тең салмактуулуктун бузулушуна алып келиши мүмкүн. Демек, мал чарба продукциясынын көлөмүн көбөйтүү тармакты интенсификациялоонун — малдын продуктуулугун жогорулатуунун жана технологияны өркүндөтүүнүн эсебинен гана ишке ашырылууга тийиш. [4]

Кыргызстандын аймактарын айыл чарба продукциясынын конкреттүү түрүн өндүрүүдө региондордун табигый, климаттык, уюштуруучулук, өндүрүштүк, инвестициялык жана башка өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен так адистештирүү зарыл, бул өндүрүш факторлорун кыйла

натыйжалуу пайдаланууга мүмкүндүк берет, өндүрүштүк чыгымдарды азайтат, анын натыйжасында атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатат. Айыл чарба тармагындагы чарбалык субъекттерди ирилештирүү аркылуу натыйжалуу айыл чарба кооперативдерин уюштуруу керек. [5]

5. Корутундулар.

2022-жылдагы айыл чарбасынын ИДПнын структурасындагы үлүшүнүн 2018-жылдагы үлүшүнөн азайышы жерлердин деградацияланышы, түшүмдүүлүктүн төмөндөшү менен катар эле, финансылык, техникалык, кадрдык жетизсиздиктен, жана да айыл чарбасында системалык көйгөйдүн бар экендигинен.

Талдоо жүргүзүлгөн мезгил аралыгында айыл чарбасынын өнүгүүсүндө каралып өткөн бардык статистикалык маалыматтар боюнча оң динамика бар экендиги айгинеленди, пандемия учурундагы көрсөткүчтөрдү эске албаганда.

Мамлекет тарабынан ар тараптуу колдоо көрсөтүү аркылуу айыл чарба экономикасын өнүктүрсө болот. Мамлекеттик колдоо аркылуу берилген кредиттердин натыйжалуулугун талдоо керек. Региондордун жер шартына карата өзгөчөлүктөрү болгондуктан, региондор боюнча адиштештирүү максатка ылайыктуу. Кыргызстандын айыл чарба продуктуларынын экологиялык тазалыгы эң чоң баалуулук. Демек, Кыргызстан

үчүн табигый шартта багылган эт-сүт багытындагы бодо мал, эт багытындагы койлор, жашылчалар, жемиштер жана картошка өндүрүү перспективдүү багыттар болуп саналат. Айыл чарба продукттарын өндүрүүчү, кайра иштетүүчү, агротехникалык кызматтарды көрсөтүүчү, өткөрүүчү кооперативдер түзүлүшү керек.

6. Колдонулган адабияттар.

1. 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы. Бишкек, 2018. <https://mineconom.gov.kg/storage/directs/documents/209/15421950795bec078718fff.pdf>
2. КР УСК. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы. 2018-2022. – Бишкек, 2023.
3. КР УСК. Кыргыз Республикасынын статистикалык жылдык китеби. 2018-2022. – Бишкек, 2023.
4. Ы . А б д у р а с у л о в . Кыргызстандын айыл чарбасынын абалы .http://www.cawater-info.net/review/agri_kyrg.htm
5. А. Кубицкий. Вывести сельское хозяйство на новый уровень в Кыргызстане можно путем решения накопившихся проблем. ИАЦ “Кабар”. <https://kabar.kg/news/vyvesti-sel-skoe-khoziaistvo-na-novy-uroven-v-kyrgyzstane-mozhno-putem-resheniia-nakopivshikhsia-problem-ekspert/>